

69; XI, 100-102, 116, 188-189; XII, 50-51; XVI, 37, 41-42; XXII, 218-219; XXV, 196-197; XXIX, 245, 313-314; a.mlf., *Münâzara fi'r-red 'ale'n-naşârâ* (nşr. Abdülmeccid en-Neccâr), Beyrut 1986, s. 23-25; Sâlih b. Hüseyin el-Ca'ferî, *er-Red 'ale'n-naşârâ* (nşr. M. Muhammed Hase-neyn), Kahire 1409/1988, s. 65-66, 71-76, 88-94, 124-125, 266-269; Karâtî, *el-Ecvibetü'l-fâ-hîre 'anî'l-es'ileti'l-fâcîre*, Beyrut 1406/1986, s. 19-27, 50-60, 84-87, 101-105, 165-168; Kur-tubî, *el-Câmi'î*, XVI, 105; İbn Teymiyye, *el-Cevâ-bû's-şâhihi li-men beddele dîne'l-Mesih* (nşr. Ali b. Hasan b. Nâsir v.dğr.), Riyad 1414, IV, 5, 76-80, 87, 93-94; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Hidâ-yetü'l-hayârâ fi' ecvibetü'l-ye'hüd ve'n-naşârâ* (nşr. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ), Kahire 1407/1987, s. 170, 172, 219-222; İbn Kesir, *Tefsîrü'l-Î-Kur-'ân*, I, 107, 126-127, 589; II, 33-35, 67, 89, 364; III, 203, 477; IV, 142, 338, 384; İbn Ebû'l-lz, *Şer-hü'l-Ta'hâviyye* (nşr. Ahmed M. Şâkir), Kahire, ts., s. 430-432; Teftâzânî, *Şerhu'l-'Âşkâid* (nşr. M. Adnân Dervîş), Beyrut 1411/1991, s. 102, 211-214, 281; Abdullah et-Tercümân, *Tuhtetü'l-erib fi'r-red 'alâ ehli'l-şâlib* (nşr. Ömer Vefik ed-Dâûk), Beyrut 1408/1988, s. 185-202, 266-269; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî* (Hatib), VI, 382-384; *Tecrid Tercemesi*, VI, 532; Süyûtî, *ed-Dür-rû'l-menşûr*, Beyrut 1403/1983, II, 733; Beyâzî-zâde, *el-Üşûlül-münîfe li'l-İmâm Ebî Hanîfe* (nşr. İlyas Çelebi), İstanbul 1416/1996; İsmail Hakkî Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, İstanbul 1969, II, 346; Rahmetullah el-Hindî, *İzhârü'l-haş* (nşr. M. Ahmed M. Abdülkâdir), Riyad 1414/1994, I, 151-157, 188, 202-203, 209-245; II, 359-366, 377-378, 384-385, 457-459, 493-494, 504-505, 576-577; III, 736-750; IV, 1185-1198; Harputlu İshak Efendi, *Şemsü'l-hakika*, İstanbul 1278, s. 46-55, 91-96, 123-126, 132-133; Sırrî Paşa, *Nürü'l-hüdâ*, Diyarbakır 1310, s. 155-173; Abdülahad Dâvud, *İncil ve Salib*, İstan-bul 1329, s. 9-20, 49; a.mlf., *Teurat ve İncil'e Göre Hz. Muhammed* (trc. Nusret Çam), İzmir 1988, s. 189-190; İzzeddin Efendi, *Hak ve Bâtıl* (trc. Asmaî Yusuf Ziya Efendi, s.nşr. Osman Çi-laci), Konya 1975, s. 33-35, 45-55; İzmirli, *Yenî İlm-i Kelâm*, II, 233; Reşid Rızâ, *Tefsîrü'l-menâr*, III, 316-317; VI, 474-475; IX, 176-179; Elmalılı, *Hak Dini*, IV, 2519-2520; Abdüllatif el-Harpûtî, *Tenkihu'l-kelâm*, İstanbul 1330, s. 349-360; Ömer Nasuhî Bilmen, *Muvazzaz İlm-i Kelâm*, İstanbul, ts., s. 325-330; M. Ebû Zehre, *Muhâ-darât fi'l-Naşrâniyye*, Kahire 1375/1966, s. 42-60, 105-107; Ahmed Hicâzî es-Sekkâ, *el-Beşâre bi-nebiyyi'l-İslâm fi'l-Teurat ve'l-İncil*, Kahire 1977, s. 259; Mahmûd Şeltût, *el-Fetâvâ*, Kahire 1403/1983, s. 59-65; a.mlf., "İsâ'nın Ref'i" (trc. Ethem Ruhi Fiğalı), *ÂCİFD*, XXIII (1978), s. 319-324; Ethem Ruhi Fiğalı, *Kadıyanlık: Ahmedîyye Mezhebi*, İzmir 1986, s. 8-12; Süleyman Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, İstanbul 1989, II, 49-56; Mehmet Aydın, *Müslümanların Hristi-yanlığa Karşı Yazdığı Reddiyeler ve Tartışma Konuları*, Konya 1989, s. 17-19, 142-147, 162-163; Keşmirî, *et-Tasrih bi-mâ tevâtere fi'nüzû-li'l-Mesih* (nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde), Halep 1412/1992; Remzi Kaya, *Kur'an-ı Kerim'e Göre Ehli'l Kitap ve İslâm*, Ankara 1994, s. 190; Şa-ban Kuzgun, *Dört İncil: Farklılıkları ve Çelişki-leri*, Ankara 1996, s. 305-342; İlyas Çelebi, *İti-kadî Açından Üzak ve Yakın Gelecekle İlgili Haberler*, İstanbul 1996, s. 71-76, 98-100.

MUSTAFA SİNANOĞLU

IX. LİTERATÜR

İslâmiyet'in Hristiyanlık'la olan ilgisi Kur'an ve hadislerle başlamıştır. Kur'an-ı Kerim'de hristiyanlar bazı yanlış inançları sebebiyle tenkit edilmiş, hadislerde de hem Kur'an'daki ilgili âyetlerin daha iyi anlaşılması doğrultusunda açıklamalar yapılmış, hem de Kur'an'da yer almayan bazı bilgiler veya mevcut bilgilere ait ayrıntılar ortaya konmuştur. Bunun sonucu olarak tefsir ve hadis literatürü, müslümanların Hristiyanlık'la ilgili tavırlarının teolojik alt yapısını oluşturmakta vazgeçilmez kaynaklar olarak önem kazanmıştır. Hz. Peygamber döneminden itibaren müslümanların hâkimiyet kurduğu toprakların genişlemesine paralel olarak diğer dinlerle münasebetler dar çerçeveli boyutları aşmış, müslümanların söz konusu dinlere ait köklü medeniyet ve kültürlerle giderek artan bir yoğunlukta karşı karşıya geldiği bu süreçte gelişen İslâmî disiplinler içinde İslâm'ın diğer dinlere karşı tavrını ağırlıklı olarak kelâm ilmi üstlenmiştir. Böylece İslâm kültürünün Hristiyanlık'la ilgisi tefsir, hadis ve kelâm kitaplarıyla yine genelde kelâmcılar tarafından kaleme alınan reddiyelerde ortaya konmuştur.

A) Tefsir Kitapları. Müslüman ilim adamları teslis inancı, Hz. İsa'nın Tanrı'nın oğlu ve rab olduğu iddiasının reddi, çarımış hadisesi, tahrif ve Hz. Peygamber'in nübüvvetinin Hz. İsa tarafından müjdenmesi gibi konuları ele alarak görüşlerini öncelikle bu konulara dair Kur'an'da geçen bilgiler üzerine temellendirmişler, bu bağlamda tefsir kaynakları büyük önem kazanmıştır. Kur'an'ın diğer dinlerle ilgili mesajı İslâmî disiplinler arasında daha çok kelâm ilminin konusunu teşkil ettiği için Mâtürîdî'nin kelâmî yorumları ağır basan *Te'vilâtü'l-Kur'an* (Hacı Selim Ağa Ktp., nr. 40), Zemahşerî'nin *e-Keşâf* ve Fahraddin er-Râzî'nin *Mefâtih-ül-gayb* adlı dirâyet tefsirleri, ayrıca Şii müfessir Tabersî'nin ilgili âyetlere Şii yaklaşımını ortaya koyan *Mecma'u'l-be-yân* adlı eseri önemli kaynaklar arasında yer almaktadır. Öte yandan İbn CerİR et-Taberî'nin *Câmi'u'l-beyân fî tefsiri'l-Kur'an*'ı ile İbn Kesir'in *Tefsirü'l-Kur'ânî'l-azîm*i Hristiyanlığa dair âyetlerin tefsirine yardımcı olan ve değişik görüşlerin bilinmesine imkân sağlayan pek çok rivayet aktarmaktadır.

Son dönem Mısır ulemâsından Reşîd Rızâ'nın *Tefsîrû'l-Menâr*'ı ilgili âyetlerin izahı yanında teslîs, tahrîf, tebşîrat konularına hasredilmiş bölümler içermekte-

dir. Hintli müfessir Senâullah Amrîtsârî de *Tefsîr-i Şenâ'î* (Urduca, I-VIII, Serko-da 1994) ve *Tefsîrû'l-Kur'ân bi-kelâ-mî'r-Rahmân* (Arapça, Gucranvâlâ, ts. [idâre-i lhyâû's-sünne]) adlı eserlerinde bilhassa Hıristiyanlık'la ilgili âyetlerin tefsirine ağırlık vermiştir. İbn Âşûr'un *Kitâb-ı Mukaddes'e* atfırlarda bulunduğu *Tefsîrû't-tahrîr ve't-tenvîr'i* de (I-XXX, Tunus 1984) konu açısından önemli bir kaynaktır. Önceki müfessirlerin Hıristiyanlığa dair âyetler hakkındaki görüşle-riyle birlikte yeni yorumlar da ihtiva et-meleri sebebiyle Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın *Hak Dini Kur'an Dili* (I-X, İstanbul 1979) ve Süleyman Ateş'in *Yü-ce Kur'an'ın Çağdaş Tefsîri* (I-XI, İstan-bul 1988-1991) adlı eserleri önemli Türk-çe kaynakları teşkil etmektedir.

B) **Hadis Kitapları.** Kütüb-i tis'a gibi başlıca hadis kaynaklarında doğrudan Hristiyanlığa ayrılmış müstakil kitap veya bablar mevcut değildir. Her hadis mecmuasının kendi sistematigiine göre ilgili hadisler farklı kitaplarda sıralanmış olmakla birlikte Hristiyanlığa dair hadisler genelde "İmân", "Tevhîd", "Enbiyâ", "Şîfatü'n-nebî", "Şîfatü'l-kıyâme", "Fiten", "Melâhîm", "Tefsîr" vb. bölümlerde bir araya getirilmiştir; "Âdâbü'l-kuçât", "Bü-yûc", "Cenâ'iz", "İtîzâm", "Libâs", "Mezâlim", "Rikâk", "Şehâdât", "Ta'bir", "Zühd", "Hudûd" gibi bölümlerde de buna dair rivayetlere yer verilmiştir. Bunun yanın-
da İbn Hacer el-Askalânî'nin *Fethu'l-Bârî bi-şerhi Şahîhi'l-Buhârî* ve Yahyâ b. Şeref en-Nevevî'nin *el-Minhâc fî şerhi Şahîhi Müslim b. Haccâc* adlı hadis şerhleri ve Türkçe'de Babanzâde Ahmed Naim ile Kâmil Miras'ın *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi* ve *Şerhi* konuyla ilgili hadisleri açıklayan önemli kaynaklardır. Muhammed Enver Şah el-Keşmîrî'nin nüzü'l-İsâ'ya dair hadisleri bir araya getirdiği *el-Taşrîh bimâ tevâtera fî nüzüli'l-Mesîh* adlı eseri de (nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde, Haleb 1412/1992) bu alanda müstakil çalışmalara bir örnek teşkil etmektedir.

C) Kelâm Kitapları. Kelâm âlimleri klasik kelâm kitaplarında özel olarak Hıristiyanlık hakkında bilgi vermemişler, kesin deliller kullanıp muhaliflerin ileri sürdüğü itirazları reddetmek suretiyle dinî âkîdeleri ispat ederken hıristiyanların bazı inançlarını da tenkide tâbî tutmuşlardır. Dolayısıyla bu âlimlerin bir başka din veya felsefi düşünceden bahsetmesi, ispat etmeye çalıştıkları inanç esaslarına aykırı olan din veya düşünce mensuplarının

yanlışlarına işaret edip onlara cevap vermek şeklinde gerçekleşmiştir. Ayrıca kelâmcılar veya Ehl-i kitap'tan İslâmiyet'i kabul edenler tarafından bütünüyle bu konuya hasredilmiş reddiye türünde risâle veya kitaplar da kaleme alınmıştır.

İlk kelâm ekolü olarak kabul edilen Mu'tezile mezhebinden günümüze çok az eser intikal etmiştir. Kādî Abdülcebbâr'ın *el-Muğnî fi ebvâbî't-tevhîd ve'l-'adl* isimli külliyyatının (nşr. Tâhâ Hüseyin – İbrâhîm Medkûr v.dğr., Kahire 1382-1385/1962-1965) V. cildinde Hristiyanlık hakkında oldukça geniş bir bölüm yer almaktadır. Eserde Ya'kûbiyye, Nestûriyye ve Melkâiyye'nin teslîs ve ittihad anlayışları, Hz. İsa'ya ibadet etmeleri eleştirilmiştir. Kādî Abdülcebbâr ayrıca, daha küçük hacimli bir eser olan *Şerhu'l-uşûlî'l-hamse*'de (nşr. Abdülkerîm Osman, Kahire 1384/1965) bu inanç ve davranışları kısaca tenkit etmiştir (s. 291-297). Bu hususta, günümüze hiçbir eseri intikal etmemiş olan Mu'tezilî âlim Ebû Ali el-Cübbâî'nin görüşlerinden faydalanan Kādî Abdülcebbâr, Câhiz'in hristiyanlara karşı yazdığı reddiyesinden de bazı iktibaslarla bulunmuştur.

Eş'arî geleneğine gelince, Ebû'l-Hasan el-Eş'arî Hristiyanlığı sistemli bir şekilde ele almadığı gibi eserlerinde Hristiyanlığa dair müstakil bir bölüm de yoktur. Ancak Eş'arî, *Mağâlâtü'l-İslâmiyyîn* (nşr. Helmut Ritter, Wiesbaden 1382/1963) adlı eserinin çeşitli yerlerinde Hristiyanlığa birkaç noktada işarette bulunmuştur (s. 118, 306, 564). Bâkîllânî, *el-İnşâf* adlı eserinde (nşr. İmâdüddin Ahmed Haydar, Beyrut 1407/1986) sadece Allah'ın sıfatlarıyla ilgili bölümde hristiyanların hulûl anlayışının yanlış olduğunu belirtmekle yetinmiş (s. 192), *et-Temhîd*'in (nşr. Mahmûd M. Hudaýrî – M. Abdülhâdî Ebû Rîde, Kahire 1366/1947) ilâhiyyat bahsinde de hristiyanların Allah'ın cevher olduğu şeklindeki iddialarını (s. 78-81), teslîs (s. 81-86), ittihad ve hulûl (s. 86-92), anlayışlarını bunlarla bağlantılı olarak onların Hz. İsa'nın çarmıha gerildiği ve öldürüldüğü yolundaki telakkilerini (s. 93-96) tenkit etmiştir. Ayrıca Hz. Muhammed'in peygamberliğinin ispatı ve nübüvvetle ilgili hususlarda hristiyanlara bazı eleştiriler yönelttiğini söylemekle birlikte bunlar İslâm'ın dışındaki inançlara toplu bir cevap mahiyetindedir (s. 113-117). İbn Fûrek *Mücerredü mağâlât* (nşr. Daniel Gimaret, Beyrut 1986, s. 29, 153-154, 319), İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî *el-İrşâd* (nşr. Es'ad Temîm, Beyrut 1405/1985, s.

64-68) ve Sa'deddin et-Teftâzânî *Şerhu'l-'Akâ'idî'n-Nesefiyye* (nşr. Muhammed Adnân Dervîş, Beyrut 1411/1991, s. 102, 211-214, 281) adlı eserlerinde teslîs ve ittihad gibi anlayışları eleştirmekle yetinmişlerdir.

İmâm Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*'inde (nşr. Fethullah Huleyf, Beyrut 1970 → İstanbul 1979) Hristiyanlık için ayrı bir bölüm açmamışsa da tevhid bahsinde hristiyanların teslîs anlayışını (s. 119-120), Mesîh'in tabiatı hakkındaki görüşlerini (s. 210-212) tenkit etmiş, Hz. İsa'nın rab ve Tanrı'nın oğlu olduğuna inanmalarının yanlış olduğunu belirtmiştir (s. 212-214). Mâtürîdî'nin Hristiyanlığa yönelttiği tenkitler, Hz. İsa'nın statüsüyle ilgili belli başlı hususları ortaya koyup mantıkî tutarlılık açısından irdeleme şeklinde olmuştur. Mâtürîdî geleneğinden Ebû'l-Yüsr Pezdevî *Uşûlü'd-dîn*'de (nşr. Hans Peter Linss, Kahire 1383/1963, s. 19), Ebû'l-Muîn en-Nesefî *Tebşîratü'l-edille*'de (nşr. Claude Salamé, Dimaşk 1990, s. 114-118, 497-499), Nûreddin es-Sâbü'nî *el-Bidâye fi uşûlî'd-dîn*'de (nşr. Bekir Topaloğlu, Dimaşk 1399/1979 → Ankara 1416/1995, s. 21-22), hristiyanların teslîs ve ittihad anlayışlarıyla Hz. İsa'yı Allah'ın oğlu kabul etmelerini eleştirmiştir.

Son dönem kelâmcılarından Abdüllatif Harpûî, *Tenkihü'l-kelâm fi 'akâ'idî ehli'l-İslâm* (İstanbul 1330) adlı eserinin ilâhiyyat bahsinde hristiyanların teslîs ve ittihad anlayışlarını tenkit etmiş, onların Hz. İsa'yı Allah'ın oğlu olarak nitelendirmelerinin yanlış olduğuna dikkat çekmiştir (s. 185-191). İzmirli İsmail Hakkı da *Yeni İlm-i Kelâm*'ında (I-II, İstanbul 1340-1343) teslîs inancına işaret etmek suretiyle Hristiyanlık'tan bahsetmektedir (II, 233). Kelâm kitapları dışında Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-nihâl*'i (nşr. M. Seyyid Kîlânî, Beyrut, ts., I, 220-228), Fahrreddin er-Râzî'nin *İ'tikâdâtü fırâkı'l-müslimîn ve'l-müşrikîn* (nşr. M. Mu'tasım-Billâh el-Bağdâdî, Beyrut 1407/1986, s. 115-119) adlı eserleri gibi mezhepler tarihine ait kitaplarda da Hristiyanlık ve hristiyan mezhepleri hakkında kısa bilgiler verilmektedir.

Kelâm âlimleri, ilâhiyyat konularını işlerken hristiyanların Allah'ın cevher olduğu şeklindeki inançlarından başlayarak teslîs akidesini ve bu akide ile bağlantılı olarak onların ittihad, hulûl ve Hz. İsa'nın çarmıha gerilmesi hadisesiyle ilgili inançlarını, zaman zaman hristiyan mezheplerinin farklı görüşlerine de yer vererek eleştirmişlerdir. Aynı şekilde bu eserlerin

nübüvât bahislerinde de hristiyanların kutsal metinlerinin tahrif edilmesi ve Hz. Peygamber'in nübüvvetinin kutsal kitaplarında haber verilmesiyle ilgili konulara temas edilmiştir.

D) Reddiyeler. Bu türün ilk örnekleri arasında yer alan Bîşr b. Mu'temir'in (ö. 210/825) *Kitâbü'r-Red 'ale'n-naşârâ'sı*, Kahtâbî'ye (ö. 329/940) ait *er-Red 'ale'n-naşârâ* (İbnü'n-Nedîm, s. 162, 342; Sezgin, I, 387) ve Kādî Abdülcebbâr'ın *Reddü'n-naşârâ* (*Keşfü'z-zunûn*, I, 838), İbn Cezle'nin *Risâle fi'r-red 'ale'n-naşârâ'l-küffâr* (*Hedîyyetü'l-'arîfîn*, II, 220) adlı eserleri günümüze ulaşmamıştır (ayrıca bk. *Keşfü'z-zunûn*, I, 838; Aydın, s. 41-43).

1. Arapça Reddiyeler. Abdullah b. İsmâil el-Hâşimî'nin (ö. 205/820) *Risâle ilâ 'Abdî'l-Mesîh İbn İshâk el-Kindî* adlı eserinin (London 1880) zamanımıza kadar gelenler içinde Hristiyanlık'la ilgili birkaç konuya birden temas eden ilk müstakil reddiye olduğu anlaşılmaktadır. Hâşimî eserinde, Halife Me'mûn'un (813-833) sarayında önemli bir âlim olan hristiyan Abdülmesîh b. İshak el-Kindî'den teslîse inanmaktan vazgeçerek müslüman olmasını istemiş ve Hristiyanlığın tutarsız yönlerine işaret etmiştir. Bundan dolayı risâle daha çok bir davet üslûbu taşımaktadır (Aydın, s. 43-44). Hristiyanlık'la ilgili pek çok noktayı İslâm akidesi açısından derli toplu bir şekilde ele alan ilk dönem reddiyelerinin en önemli örneğini, Hristiyanlık'tan ayrılıp İslâmiyet'i benimseyen Ali b. Rabben et-Taberî'nin (ö. 247/861'den sonra) *er-Red 'ale'n-naşârâ* adlı eseri teşkil etmektedir (nşr. I. A. Khalife – W. Kutsch, *Mélanges de l'Université Saint Joseph*, Beyrut 1959, XXXVI, s. 114-148). Taberî risâlesinde hristiyanların teslîs, Hz. İsa'nın kulluğu ve tahrif konularına dair inançlarını, ayrıca Mesîh'in tabiatına dair telakkilerini ele alarak tenkit etmiştir. Hz. İsa'nın mucizeleri ve peygamberliği üzerinde de duren Taberî, Hz. Muhammed'in nübüvvetini ve onun nübüvvetinin daha önceki kutsal metinlerde haber verildiği hususunu ispat için *ed-Dîn ve'd-devle* adlı bir eser daha kaleme almıştır (nşr. Âdil Nüveyhiz, Beyrut 1393/1973). İlk döneme ait reddiyeler içinde, hristiyanların İslâm'a karşı itirazlarının dokuz bölüm halinde cevaplandırıldığı Câhiz'in *er-Red 'ale'n-naşârâ ve'l-yehûd* adlı eseri de (nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, *Resâ'ilü'l-Câhiz* içinde, Kahire 1399/1979, III, 303-351) önemli bir yere sahiptir. Câhiz kitabında, Hz. İsa'nın beşer oluşu ve onun Al-

lah'ın oğlu ve tanrı olamayacağı hususu ile ittihad anlayışı üzerinde durmuş, İncil metinlerinin orijinal olmadığını ve İnciller'deki ihtilâfların izah edilemeyeceğini söylemiştir (III, 328).

İbn Hazm'ın *el-Faṣl* adlı eseri (Kahire 1317-1321 → Beyrut 1406/1986), diğer din ve mezhepler hakkında bilgi veren genel bir çalışma olmakla birlikte Hristiyanlığa dair bölümleri (I, 48-65, 116-217; II, 2-69) reddiye üslûbunda kaleme alınmış olup özellikle teslîs ve tahrif konularında diğer eserlere nisbetle daha bol malzeme ihtiva etmektedir. İbn Hazm'ın bu din hakkında verdiği bilgiler sistematik bir tarzda sunulmuş ve daha sonra yapılan çalışmalara bir zemin oluşturmuştur. Hristiyanlık'taki teslîs anlayışının tutarsızlığına işaret eden müellif, Kur'an'dan hareketle çarmıh hadisesinde de hristiyanların doğru bilgi sahibi olmadığını belirtmiştir. Öte yandan müslüman âlimler içinde Kitâb-ı Mukaddes'in tahrife uğradığına dair görüşler ileri sürüp bunu ispat etmeye çalışanlar olmuşsa da konuyu, İnciller'le diğer kitapların içerdiği ilişkileri tesbit etmek suretiyle ilk defa sistematik bir şekilde ortaya koyan âlim İbn Hazm olmuştur. İslâm tarihi boyunca Hristiyanlık'taki belli başlı konuları ele alıp tenkit eden başka eserler de kaleme alınmıştır. İbn Teymiyye'nin *el-Cevâbü's-şâhih*'i (nşr. Ali b. Hasan b. Nâsir v.dğr., I-VI, Riyad 1414), İbn Kayyim el-Cevziyye'nin *Hidâyetü'l-hayârâ'sı* (nşr. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ, Kahire 1407), bir mühtedi olan Abdullah b. Abdullah et-Tercümân'ın *Tuhfetü'l-erîb*'i (nşr. Ömer Vefîk ed-Dâûk, Beyrut 1408/1988) bu çalışmalara örnek teşkil etmekle birlikte bunlar İbn Hazm'ın çalışmasını aşacak nitelikte değildir.

Son dönemde Hristiyanlığın temel konularını sistemli bir şekilde ele alarak tenkit eden Rahmetullah el-Hindî'nin *İzhârü'l-hakk*'ı (nşr. Muhammed Ahmed Muhammed Abdülkâdir, I-IV, Riyad 1414/1994) daha sonraki çalışmalara tesir etmiş önemli bir reddiyedir. XIX. yüzyılda Hindistan yoğun misyonerlik faaliyetlerine mâruz kaldığı için Rahmetullah el-Hindî bu bağlamda pek çok tartışmaya girmiş, *İzhârü'l-hakk*'ı da hristiyan K. G. Pfander'in *Mizânü'l-hak* adlı eserine reddiye olarak yazmıştır. Rahmetullah, Urduca olarak kaleme aldığı eseri daha sonra Farsça'ya ve Arapça'ya da (İstanbul 1304/1886) tercüme etmiştir. Eser Ömer Fehmi ve Nüzhet Efendi tarafından *İzhârü'l-Hak Tercümesi* adıyla Türkçe'ye

de çevrilmiştir (İstanbul 1972; daha geniş bilgi için bk. Aydın, s. 86-87; Özcan – Buzpınar, I [1997], s. 67, dipnot 16). Rahmetullah eserinde önceki peygamberlere gönderilen kitapların tahrifi, nesih, teslîs, Kur'an-ı Kerîm ve Hz. Muhammed'in nübüvvetiyle ilgili konuları ele almıştır. Teslîs inancının yanlışlığını delillerle ispat etmeye çalışan Rahmetullah el-Hindî (*İzhârü'l-hak*, III, 736-750), son dönemdeki reddiye yazarları içinde Kitâb-ı Mukaddes'in tahrifi konusunu en sistematik bir tarzda işleyen âlimdir. Müellif ayrıca Hz. Muhammed'in nübüvvetinin İnciller'de müjdelendiği hususu üzerinde de durmuştur (IV, 1185-1198).

İslâmiyet-Hristiyanlık polemğinde sadece teslîs konusunu ele alan önemli reddiyelerden biri, Ebû İshâ Muhammed b. Hârûn el-Verrâk'ın (ö. 248/862) *er-Red 'ale't-teşlîs* adlı eseridir. Ebû İshâ el-Verrâk reddiyesinde hristiyan mezheplerinin teslîs anlayışlarını tek tek irdelemiş ve bundan dolayı eseri daha sonra gelen âlimler için önemli bir kaynak teşkil etmiştir. Kitapta Melkâîler, Ya'kûbîler ve Nestûrîler'in teslîs inancıyla ilgili olarak görüş birliği içinde oldukları ve ihtilâf ettikleri hususlar anlatılmış, ardından bu konular tahlile tâbi tutularak eleştirilmiştir (s. 66-68, 72-76, 80-82, 88-90, 110-112). Eser, David Thomas tarafından *Anti-Christian Polemic in Early Islâm Abû 'İsâ al-Warrâq's "Against the Trinity"* içinde İngilizce tercümesiyle birlikte yayımlanmıştır (Cambridge 1992). Sadece teslîsi konu edinen reddiyeler içinde anılması gereken bir başka eser de Ya'kûb b. İshak el-Kindî'nin (ö. 252/866 [?]) *er-Red 'ale'n-naşârâ'sıdır*. Bu reddiye Augustin Périer tarafından, Yahyâ b. Adî'nin (ö. 364/975) ona verdiği cevaplar ve Fransızca tercümesiyle birlikte *Revue de l'orient chrétien*'de yayımlanmıştır (III, 22 [Paris 1920-1921], s. 4-14).

İlmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin *Şifâ'ü'l-galîl* adlı eseri yalnızca Kitâb-ı Mukaddes'in tahrifini konu edinmiştir. İncil yazarlarının ortaya koyduğu metinlerde birtakım değişiklik ve hataların bulunduğunu belirten Cüveynî (s. 39-41), eserin de tahrif konusuna örnek teşkil edecek çelişkilere dikkat çekmiştir (s. 41-57). *Şifâ'ü'l-galîl* önce, Michel Allard tarafından *Textes apologétiques de Guwaini* adlı çalışmanın 38-83. sayfaları arasında Fransızca tercümesiyle birlikte yayımlanmış (Beyrut 1968), daha sonra Ahmed Hicâzî es-Sekkâ aynı nüshayı esas alarak eseri ikinci defa neşretmiştir (Kahire

1399/1979). Yalnızca Hz. Peygamber'in nübüvvetinin önceki kutsal metinlerde müjdelendiği hususunu ele alan eserlere, İskenderiyeli bir yahudi iken müslüman olan Saîd b. Hasan el-İskenderânî'nin (ö. 720/1320) *Mesâlikü'n-naẓar fî nübüvveti seyyidi'l-beşer*'i örnek verilebilir. Bu risâle I. Goldziher tarafından neşredilmiştir (Saîd b. Hasan, *Gesammelte Schriften*, Hildesheim 1969, III, 397-419; daha geniş bilgi için bk. Aydın, s. 77-78).

2. Türkçe Reddiyeler. Son dönem Osmanlı ulemâsından Harputlu İshak Hoca *Şemsü'l-hakika* adlı eserinde (İstanbul 1278) hristiyan mezheplerinin farklı teslîs ve ittihad anlayışları (s. 132-135), Hz. İshâ'nın tanrı olmadığı hususu (s. 122-123), çarmıh hadisesi (s. 91-96) ve tahrif konusu (s. 46-55) üzerinde durmuştur. *Nûrû'l-hüdâ li-menistehdâ* (Diyarbakır 1310) adlı reddiyesinde Sırrı Paşa, teslîs inancını ve hristiyanların kutsal metinlerini tahrif etmiş oldukları hususunu vurgulamış, teslîs inancıyla ilgili olarak daha çok ittihad anlayışının tutarsızlığına işaret etmiştir. Rahip iken müslüman olan Abdülhad Dâvûd'un *İncil ve Saîb*'i de (İstanbul 1329 r./1913) özellikle tahrif konusuna hasredilmiş olup ayrıca Hz. Peygamber'in nübüvvetinin tebşîratı konusunda da temas edilmiştir. Tebşîrat konusunda yazılan önemli reddiyelerden biri de İbrâhim Mütferrika'nın *Risâle-i İslâmiyye'sidir* (Halil Necatioğlu, *Matbacı İbrâhîm-i Mütferrika ve Risâle-i İslâmiye* içinde eserin tenkitli neşri yapılmıştır, Ankara 1982, s. 53-139). Aynı konuyu ele alan bir başka reddiye Ahmed Midhat Efendi'nin *Beşâir-i Sıdk-ı Nübüvvet-i Muhammediyye* adlı eseridir (İstanbul 1317/1899). Ahmed Midhat Efendi, Ahd-i Atîk ve Ahd-i Cedîd'deki kitaplardan birtakım pasajları delil olarak gösterip Hz. Peygamber'in nübüvvetinin daha önce müjdelenmiş olduğunu ispata çalışmıştır (diğer reddiyeler için bk. Mehmet Aydın, *Müslümanların Hristiyanlığa Karşı Yazdığı Reddiyeler ve Tartışma Konuları*, Konya 1989; Hristiyanlık ve misyonerlik faaliyetleri hakkında yazılan eserler için bk. Rahmetullah el-Hindî, yayınevının önsöz, s. X-XVI; bazı Türkçe reddiyeler için bk. *Osmanlı Müellifleri*, I, 339, 350; tebşîrat hakkında yazılan eserler için bk. Necatioğlu, s. 41-46; Ernest Renan'a karşı yazılan reddiyeler için bk. Cündioğlu, sy. 2 [1996], s. 1-94).

E) Günümüzde Yapılan Çalışmalar. 1. İslâm Ülkelerindeki Çalışmalar. Türkiye-

de gerçekleştirilen Hristiyanlık'la ilgili araştırmalar arasında ilâhiyat fakültele-
rindeki akademik çalışmaların önemli bir
yeri vardır. Mehmet Aydın'ın *Müslüman-
ların Hristiyanlığa Karşı Yazdığı Red-
diyeler ve Tartışma Konuları* (Konya
1989) ve Günay Tümer'in *Hristiyanlık'-
ta ve İslâm'da Hz. Meryem* (Ankara
1996) adlı doçentlik tezleri, Ahmet Usta'-
nın *İbrahim Müteferrika'nın Risâle-i
İslâmiyye'si, Eserin Dinler Tarihi Açı-
sından Tetkik, Tahlil ve Günümüz Türk-
çesine Çevirisi* (1991, Ondokuz Mayıs
Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü),
Mustafa Erdem'in *Hz. Âdem (İlk İnsan)*
(Ankara 1992), M. Fatih Kesler'in *Kur-
'an'da Yahudiler ve Hristiyanlar* (Kur-
'an'da Ehl-i Kitap) (Ankara 1993), Ali Er-
baş'ın *İlâhî Dinlerde Melek* (1992, MÜ
Sosyal Bilimler Enstitüsü), Remzi Kaya'-
nın *Kur'an-ı Kerim'e Göre Ehl-i Kitap
ve İslâm* (Ankara 1994), Mustafa Sina-
noğlu'nun *Kitâb-ı Mukaddes ve Kur-
'ân-ı Kerim'de Nübüvvet* (1996, MÜ
Sosyal Bilimler Enstitüsü) adlı doktora
tezleri bu akademik çalışmalara örnek
teşkil etmektedir.

Günümüzde Hristiyanlığın ana hatla-
rıyla ele alındığı müstakil eserler de yazıl-
mış olup bunların bir kısmında, mevcut
Hristiyanlık'la bir tür mukayese için Kur-
'an ve hadislerde takdim edilen Hristiyan-
lık tasvir edilmeye çalışılmış, bazılarında
da Hristiyanlığın kendi kaynaklarına da-
yanılarak tanıtılması amaçlanmıştır. Mü-
tevâlî Yûsuf Şelebî'nin *Edvâ' 'ale'l-Me-
sîhiyye* (Küveyt 1968), Ziya Kazıcı'nın
*Kur'an-ı Kerim ve Garp Kaynaklarına
Göre Hristiyanlık* (İstanbul 1971), Dâ-
vûd Ali el-Fâdîlî'nin *Uşûlül'-Mesîhiyye
kemâ yuşavvirühe'l-Kur'ânü'l-Kerim*
(Rabat 1393/1973), Muhammed Ebû Zeh-
re'nin *Muḥâḍarât fi'n-Naşrâniyye* (Ka-
hire 1385/1966; T. trc. Akif Nuri, *Hristi-
yanlık Üzerine Konferanslar*, İstanbul
1978), Ahmad von Denffer'in *Christians
in the Qur'an and Sunna: An Asses-
ment from the Sources to Help De-
fine Our Relationship* (Leicester 1399/
1979), Ahmed Şelebî'nin *Mukârenetü'l-
edyân el-Mesîhiyye* (II, Kahire 1984),
Abdülvahid Han'ın *'İsâ'iyet* (Lahor 1987),
Suat Yıldırım'ın *Mevcut Kaynaklara Gö-
re Hristiyanlık* (Ankara 1988), Muham-
med Ahmed el-Hâc'ın *en-Naşrâniyye
mine't-tevhîd ile't-teglîş* (Dımaşk 1413/
1992) ve Mehmet Aydın'ın *Hristiyan
Kaynaklarına Göre Hristiyanlık* (An-
kara 1995) adlı çalışmaları bu tür eserler-
dendir.

Muhammed Şeffî'nin *Mesîh-i Mev'ûd ki
Pehçam* (Karaçi 1975), Abdülkerim Ha-
tib'in *el-Mesîh fi'l-Kur'ân ve't-Tevrât
ve'l-İncil* (Beyrut 1976), Muhammed
Atâurrahîm'in *Jesus Prophet of Islam*
(London 1977; T. trc. Kürşat Demirci, *İs-
lâm Peygamberi Hz. İsa*, İstanbul 1985),
Amadou Hampate Ba'nın *Jésus vu par
un musulman* (Dakar 1993) ve Muham-
med Abdülkâdir Halîl'in *Beşeriyetü'l-
Mesîh ve nübüvveti Muhammed fi nu-
şûsi kütübül'-âhdeyn* (Riyad 1413/1993)
adlı çalışmaları Kur'an ve hadislerde an-
latılan Hz. İsa ve hristiyanların Hz. İsa'ya
dair telakkilerinin tenkidini konu edinmiş-
tir. Muhammed İdrîs Kandehlevî *Hayât-ı
'İsâ* (Lahor 1977), Muhammed Refî' Os-
mânî *'Alâmât-ı Kıyâmet aor Nüzûl-i
Mesîh* (Karaçi 1412), Kamer Ahmed Os-
mânî *'Akide-i Hatm-i Nübüvvet aor
Mesîh 'aleyhi's-selâm* (baskı yeri yok,
1994 [Matbûât-ı İlmî]) ve Abdürreşîd
*Hatm-i Nübüvvet aor Nüzûl-i 'İsâ
'aleyhi's-selâm* (Lahor, ts.) adlı eserle-
rinde sadece Hz. İsa'nın nüzûlü konu-
su ele almışlardır.

Hristiyanların kutsal metinleri tahrif
ettikleri hususu diğer kaynaklarda da ele
alınmış olmakla birlikte Vezirüddin'in *el-
Bahşü's-şerîf fi işbâtî'n-nesh ve't-tah-
rîf* (Delhi 1270/1854), Yahyâ Muhammed
Ali Rabî'nin *el-Kütübü'l-mukaddese bey-
ne's-şihha ve't-tahrîf* (Kahire 1415/1994)
ve Şaban Kuzgun'un *Dört İncil Farklı-
lıkları ve Çelişkileri* (Ankara 1996) adlı
çalışmalarında sadece bu konu işlenmiş-
tir.

İmdâd Sâbirî'nin *Firengiyôn ka Câl*
(Delhi 1949), Abdülmelik Half et-Temî-
mî'nin *et-Tebşîr fi'l-minşikati'l-ḥalîci'l-
'Arabî* (Küveyt 1982) ve İbrahim Ukkâş-
e'nin *et-Tebşîr ü'n-Naşrânî fi cenûbi Sû-
dân vâdî'n-Nîl* (Riyad 1402/1982) adlı
eserleri, XIX. yüzyıldan itibaren yoğunla-
şan misyonerlik faaliyetlerine karşı müs-
lûmanları uyarmak amacıyla kaleme alın-
mıştır (misyonerlik faaliyetleri hakkında
yazılan diğer eserler için bk. Rahmetullah
el-Hindî, yayınevinin önsözü, s. X-XVI).

Bazı eserlerde İslâmiyet ve Hristiyan-
lık'ta Tanrı ve nübüvvet anlayışı, Hz. İsa,
Kur'an-ı Kerim ve Kitâb-ı Mukaddes gibi
konular mukayeseli olarak incelenmiştir.
Enver Baytan'ın *Kitab-ı Mukaddes ve
Kur'an-ı Kerim* (İstanbul 1966), Ülfet
Azizüssamed'in *Islam and Christianity*
(Karachi 1970), Ahmed Hicâzî es-Sekkâ'-
nın *Allâh ve şifâtühû fi'l-Yehûdiyye
ve'n-Naşrâniyye ve'l-İslâm* (Kahire

1398/1978), Abdülganî Abbûd'ün *el-Me-
sîh ve'l-Mesîhiyye ve'l-İslâm* (Kahire
1984), Muhammed İzzed et-Tahtâvî'nin
en-Naşrâniyye ve'l-İslâm (Kahire 1407/
1987), Muhammed Abdülkâdir Halîl'in *el-
Münazaratü'l-kubrâ beyne'l-'allâmeti-
ş-şeyh Rahmetillâh ve'd-dukûrî'l-
Kıssîs Fander* (Mekke 1410/1990), Mü-
nâzara beyne'l-İslâm ve'n-Naşrâniyye
(Kahire 1412), Ahmed Abdülvehhâb'ın
*el-Vahy ve'l-melâ'ike fi'l-Yehûdiyye
ve'l-Mesîhiyye ve'l-İslâm* (Kahire 1399/
1979) ve *en-Nübüvve ve'l-enbiyâ' fi'l-
Yehûdiyye ve'l-Mesîhiyye ve'l-İslâm*
(Kahire 1413/1992), Muhammed Fazlur-
rahman'ın *Islam and Christianity in
the Modern World* (Delhi 1992), Mevlâ-
nâ Muhammed Imrân'ın *The Cross and
the Cressent* (Lahore, ts.) adlı eserleri
bu tür çalışmalara örnek teşkil etmekte-
dir. Katolik kilisesi tarafından II. Vatikan
Konsili'nden (1962-1965) sonra dile geti-
rilmeye başlanan iki din mensupları ara-
sında diyalog çağrılarını müslûmanlar
tarafından da bir ölçüde ilgi gösterilmiş
ve bu konuda bazı yayınlar yapılmıştır
(Yıldırım, s. 17-44; Küçük, s. 45-59).

*Sırât-ı Müstakim, Sebîlürreşâd, Dâ-
rûlfünun İlâhiyat Fakültesi Mecmuası,
Mecelletü'l-Menâr, Ankara Üniver-
sitesi İslâm İlimleri Enstitüsü Der-
gisi, el-Belâğ* (Karaçi), *Dîvân İlmi Araş-
tırmalar, Hamdard Islamicus* (Karac-
hi), *İslâmî Araştırmalar Dergisi* (Anka-
ra), *Islamic Studies* (Karachi), *İstanbul
Araştırmaları, el-Meşriq* (Beyrut), *Me-
celletü'l-Ezher* (Kahire), *TTK Belleten*
gibi süreli yayınlarla Türkiye'deki ilâhiyat
fakültelerinin yayımladığı dergilerde Hi-
ristiyanlık'la ilgili çeşitli konular hakkında
makaleler bulunmaktadır.

2. Batı'daki Çalışmalar. Batılılar'ın İs-
lâm dini üzerindeki çalışmalarında, Kur-
'an ve hadislerden başlayarak klasik eser-
lerde takdim edilen Hristiyanlık ve müs-
lûmanların Hristiyanlığa bakışı da deği-
şik açılardan ele alınmıştır. Bu çalışmalardan
bazılarını şöylece sıralamak müm-
kündür: Ragnar Eklund, *Life Between
Death and Resurrection According to
Islam* (Uppsala 1941); M. Hayet, *Le
Christ de l'Islam* (Paris 1959); Henri
Michaud, *Jésus selon le Coran* (Paris
1960); Donald Roland Rickards, *A Study
of the Quranic References to 'İsâ in
the Light of Tafsir and Hadith* (doktora
tezi, 1969, Hartford Seminary Foundati-
on); Heikki Räisänen, *Das Koranische
Jesusbild: ein Beitrag zur Theologie
des Korans* (Helsinki 1971); Geoffrey

Parrinder, *Jesus in the Qur'an* (London 1977); Don Wismer, *The Islamic Jesus: An Annotated Bibliography of Sources in English and French* (New York 1977); Roger Arnaldez, *Jésus: fils de Marie, prophète de l'Islam* (Paris 1980); Jane Idleman Smith, Yvonne Yazbeck Haddad, *The Islamic Understanding of Death and Resurrection* (Albany 1981); Giuseppe Rizzardi, *Il Problema della cristologia coranica* (Milan 1982); Kenneth Crag, *Jesus and the Muslim (An Exploration)* (London 1985); Roger Arnaldez, *Jésus dans la pensée musulmane* (Paris 1988); Neal Robinson, *Christ in Islam and Christianity* (London 1991); J. D. McAuliffe, *Qur'anic Christians an Analysis of Classical and Modern Exegesis* (Cambridge 1991).

Batılı ilim adamları İslâmiyet'le Hristiyanlığı mukayese eden çalışmalar da yapmışlardır. L. de Contenson'un *Chrétien et musulmans* (Paris 1901), Erdman Fritsch'in *Islam und Christentum im Mittelalter* (Breslau 1930), J. Windrow Sweetman'in *Islam and Christian Theology* (I-IV, London 1945-1967, bu eser James S. Moon tarafından *Sweetman's Islam and Christian Theology* adıyla özetlenmiştir, Birmingham [England], ts.) ve J. Jomier'in *Bible et Coran* (Paris 1964) adlı eserleri bu tür araştırmalara örnek teşkil etmektedir.

Özellikle Katolik dünyasında II. Vatikan Konsili'nden sonra ifade edilmeye başlanan diğer dinlerle Katoliklik arasındaki diyalog söylemi müslümanlara da yöneltilmiş ve bu konunun teolojik alt yapısını oluşturmaya yönelik çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmaların bazıları şunlardır: *Orientations pour un dialogue entre chrétiens et musulmans* (Roma 1970); Y. Moubarac, *L'Islam et le dialogue islamo-chrétien* (Beyrut 1972-1973); Simon Jargy, *Islam et chrétienté: les fils d'Abraham entre la confrontation et le dialogue* (Geneva 1981); Jean-Paul Gabus, Ali Merad, Y. Moubadac, *Islam et Christianisme en dialogue* (Paris 1982); A. A. Powell, *Contact and Controversy between Islam and Christianity in Northern India (1833-1857): The Relations between Muslims and Protestant Missionaries in the North-Western Provinces and Oudh* (doktora tezi, 1983, London School of Oriental and African Studies); G. Tartar, *Dialogue islamo-chrétien sous le calife al-Ma'mûn (813-834)* (Paris 1985); *Christianity and the World Religion: Paths of Dialogue*

with Islam, Hinduism and Buddhism (Christentum und Weltreligionen) (ed. Hans Küng, İng. trc. Peter Heinegg, New York 1986); Giulio Basetti Sani, *L'Islam et St. François d'Assise, la mission prophétique pour le dialogue* (Paris 1987); Charles Kimball, *Striving Together in the Way of God: Muslim Participation in Christian-Muslim Dialogue* (doktora tezi, 1987, Harvard Divinity School); Maurice Borrmans, *Orientations pour un dialogue entre chrétiens et musulmans* (Paris 1981; T. trc. E. Mehmet Ümit, *Müslümanlarla Hristiyanlar Arasında Diyaloga Yönelişler*, İstanbul 1988); Roger Arnaldez, *Trois messagers pour un seul dieu* (Paris 1991); W. M. Watt, *Muslim-Christian Encounters, Perceptions and Misperceptions* (London-New York 1991).

Hristiyanların araştırmalarını yoğunlaştırdıkları bir başka konuyu da müslümanların Hristiyanlığa yazdıkları reddiyeler oluşturmuş, reddiyelerin bir kısmı yayımlanmış, bazılarıyla ilgili olarak tahlilî çalışmalar yapılmıştır. I. S. Allouche'un *Un traité de polémique chrétienne-musulmane au IX siècle* (Hesperis 1939, s. 123-155), Thomas Michel'in *A Muslim Theologian's Response to Christianity* (New York 1984), Jean-Marie Gaudeul'ün *Encounters & Clashes Islam and Christianity in History* (I-II, Rome 1984), David Thomas'ın *Anti-Christian Polemic in Early Islam, Abū 'Īsā al-Warrāq's "Against the Trinity"* (Cambridge 1992), *The Early Christian-Muslim Dialogue, A Collection of Documents from the First Three Islamic Centuries (632-900 A.D.) Translations with Commentary* (ed. N. A. Newman, Hatfield 1993), Seppo Rissanen'in *Theological Encounter of Oriental Christians with Islam during Early Abbasid Rule* (Åbo 1993) ve *Christian Arabic Apologetics during the Abbasid Period (750-1258)* (ed. Samir Khalil Samir & Jørgen S. Nielsen, Leiden 1994) adlı eserleri bu tür çalışmalardan bazılarıdır.

Batı'da konuyla ilgili olarak çeşitli süreli yayınlarda pek çok makale yayımlanmaktadır. Bunların içinde önemli birkaç makale şöylece sıralanabilir: Ignaz Goldziher, "Ueber muhammedanische Polemik gegen Ahl al-kitāb" (*ZDMG*, XXXII [1878], s. 341-387); a.mlf., "Ueber die Eulogien der Muhammedaner" (a.g.e., L [1896], s. 97-128); Joshua Finkel, "A Risala of Al-Jahiz" (*JAOS* [1927], s. 311-334); R. Caspar, "Bibliographie sur le dialogue

islamo-chrétien" (*Proche Orient Chrétien*, XVI [1966], s. 179-182); Roger Arnaldez, "Dialogue Islamo-Chrétien et sensibilités religieuses" (*Islamochristiana*, III [1977], s. 107-175); A. A. Powell, "Maulana Rahmet Allāh Kairanānī and Muslim-Christian Controversy in India in the mid-19th Century" (*JRAS* [1976], s. 42-63); David Thomas, "Two Muslim-Christian Debates from the Early Shi'ite Tradition" (*JSS*, III [1988], s. 53-80). Bunların dışında *Arabica*, *Bulletin of the John Rylands Library*, *Deutsche Literaturzeitung*, *Die Welt des Islams*, *Encounter*, *The Greek Orthodox Theological Review*, *Harvard Theological Review*, *Islam and Christian-Muslim Relations*, *Islamic Studies*, *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, *Journal of the Royal Asiatic Society*, *Journal of Theological Studies*, *The Moslem World* ve *Revue de Etudes Islamiques* gibi süreli yayınlarda da çeşitli makaleler bulunmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Flügel), s. 162, 342; Cüveynî, *Şifâ'ü'l-galt* (nşr. Ahmed Hicâzî es-Sekâ), Kahire 1399/1979, s. 39-57; *Keşfü'z-zunûn*, I, 838; Rahmetullah el-Hindî, *İzhârü'l-hak Ter-cümesi* (trc. Ömer Fehmi - Nühzet Efendi), İstanbul 1304/1886, yayınevinin önsözü, s. X-XVI, ayrıca bk. metin s. 10; *Osmanlı Müellifleri*, I, 339, 350; Brockelmann, *GAL*, I, 639; *Hedyyetü'l-ârifin*, II, 220; Sezgin, *GAS*, I, 387; Halil Necatioğlu, *Matbaacı İbrâhîm-i Müteferrika ve Risâle-i İslâmiye: Tenkidli Metin*, Ankara 1982, s. 41-46; Jean-Marie Gaudeul, *Encounters & Clashes Islam and Christianity in History*, Rome 1984, I, 341-351; II, 375-387; Mehmet Aydın, *Müslümanların Hristiyanlığa Karşı Yazdığı Reddîyeler ve Tartışma Konuları*, Konya 1989, s. 41-43; D. Thomas, *Anti-Christian Polemic in Early Islam Abū 'Īsā al-Warrāq's Against the Trinity*, Cambridge 1992, s. 31-50; Suat Yıldırım, "Kiliseyi İslâm ile Diyalog İstemeye Sevkeden Sebepler", *Asrımızda Hristiyan-Müslüman Münasebetleri*, İstanbul 1993, s. 17-44; Abdurrahman Küçük, "Müslüman-Hristiyan Diyaloguna Genel Bir Bakış", a.e., s. 45-59; *The Early Christian-Muslim Dialogue, A Collection of Documents from the First Three Islamic Centuries (632-900 A.D.) Translations with Commentary* (ed. N. A. Newman, Hatfield 1993, s. 771-776; S. Rissanen, *Theological Encounter of Oriental Christians with Islam During Early Abbasid Rule* [baskı yeri yok] 1993 (Åbo Akademi), s. 241-274; R. Caspar, "Bibliographie sur le dialogue islamo-chrétien", *Proche Orient Chrétien*, XVI, Jerusalem 1966, s. 179-182; Dücane Cündioğlu, "Ernest Renan ve Reddîyeler Bağlamında İslâm-Bilim Tartışmalarına Bibliyografik Bir Katkı", *Dîvân İlmi Araştırmalar*, sy. 2, İstanbul 1996, s. 1-94; Azmi Özcan - Ş. Tufan Buzpınar, "Church Missionary Society İstanbul'da Tanzimat, Islahat ve Misyonerlik 1858-1880", *İstanbul Araştırmaları*, I, İstanbul 1997, s. 67, dipnot 16.

MUSTAFA SİNANOĞLU